

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ

Ἐπιμελητοῦ Α΄ Ἑδρας Λατινικῆς Φιλολογίας

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΙΤΙΟΛΟΓΗΣΙΝ
ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ

Εἰς ἑπτὰ καὶ μόνον στίχους ὁ Βεργίλιος ἐμορφοποίησε τὴν περίεργον μοῖραν μιᾶς ὁλοκλήρου αὐτοκρατορίας, τῆς ὁποίας βασικὸν ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἡγῆται τῶν ἔθνων διὰ τοῦ ξίφους, νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ κράτος τῆς εἰρήνης, νὰ φεῖδεται τῶν ἡττημένων καὶ νὰ καταπολεμῇ τοὺς ἀγερῶχους καὶ ἀντιδρῶντας λαοὺς¹. Ὁ ρυθμιστικὸς πολιτικὸς ρόλος τῆς Ρώμης ἐγένετο ἀληθῆς αἰτία θαυμασμοῦ ἐκφρασθέντος κατὰ ποικίλους τρόπους καὶ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν. Οὕτως ὕμνοι ἐνθουσιῶδεις ἀπηυθύνθησαν πρὸς τὴν χώραν, ἡ ὁποία ὑπῆρξε «terra omnium terrarum alumna eadem et parens, numine deum electa quae caelum ipsum clarius faceret, sparsa congregaret imperia ritusque molliret et tot populorum discordes ferasque linguas sermonis commercio contraheret ad conloquia et humanitatem homini daret breviterque una cunctarum gentium in toto orbe patria fieret»². Τὸ ἀπίστευτον γεγονός ὅτι «σχεδὸν ἅπαντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην ἐν οὐχ ὅλοις πεντήκοντα καὶ τρισὶν ἔτεσιν ὑπὸ μίαν ἀρχὴν ἔπεσε τὴν Ῥωμαίων»³ ἐξέπληξε τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ὁ Πολύβιος ἰδιαιτέρως ἀποσκοπεῖ εἰς τὸ νὰ πληροφορήσῃ τοὺς ἀναγνώστας τοῦ «πῶς καὶ τίνι γένει πολιτείας ἐπικρατήθεντα σχεδὸν πάντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην ἐν οὐδ' ὅλοις πεντήκοντα καὶ τρισὶν ἔτεσιν ὑπὸ μίαν ἀρχὴν τὴν Ῥωμαίων ἔπεσεν, ὃ πρότερον οὐχ εὐρίσκεται γεγονός»⁴.

1. Verg. Aen. VI. 847-853.

2. Plin. N. H. III. 39.

3. Πολυβ. I. 1. 5.

4. Αὐτ. VI. 2. 3. Περὶ τοῦ θαυμασμοῦ τοῦ Πολυβίου διὰ τὸ ρωμαϊκὸν ἐπίτευγμα βλ. αὐτ. I. 3. 7, 3.9-10, 12.7, VIII. 2.1 κ. ἐξ., XXXIX. 8. 7· πβ. Ἀππ. Προοίμ. 11: «τὰ δὲ Ῥωμαίων μεγέθει τε καὶ εὐτυχίᾳ διήνεγκε δι' εὐβουλίαν καὶ χρόνον, ἐς τε τὴν περίκτισιν αὐτῶν ἀρετῇ καὶ φερεπονίᾳ καὶ ταιλαιπωρίᾳ πάντας ὑπερῆραν, οὔτε ταῖς εὐπραγίαις ἐπαίρομενοι μέχρι βεβαίως ἐκράτησαν, οὔτε συστελλόμενοι ταῖς συμφοραῖς».

Τὸ θαῦμα τοῦτο τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἀπεδόθη εἰς τὴν ἑξοχὸν καὶ ὅλως ἰδιότυπον μορφήν τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος. Ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει χαρακτηριστικῶς ὅτι ὁ Κινέας ἔθεσεν ὡς στόχον τοῦ «τῶν τε βίων γενέσθαι θεατὴν καὶ τῆς πολιτείας τὴν ἀρετὴν κατανοῆσαι»¹, ὁ δὲ Πολύβιος ὑπογραμμίζει ἰδιαίτερος τὴν ἀποψίν του ὅτι μετὰ τὴν ἦτταν παρὰ τὰς Κάννας «τῇ τοῦ πολιτεύματος ἰδιότητι» οἱ Ῥωμαῖοι ἀνέκτησαν τὴν ὑπεροχὴν τῶν εἰς τὴν Ἱταλίαν, ἐνίκησαν τοὺς Καρχηδονίους καὶ ἐγένοντο κύριοι ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου². Ὁ Πολύβιος καὶ ὁ Κικέρων προσεπάθησαν νὰ δεισδύσουν μετὰ προσοχῆς εἰς τὴν οὐσίαν τῶν βασικῶν συνθετικῶν στοιχείων τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος, τὰ ὁποῖα ἐπέδρασαν ἐποικοδομητικῶς εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ὑπεροχῆς καὶ τοῦ μεγαλείου τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀποψὶς τοῦ Πολυβίου³ περὶ τῆς «δεδεισδαίμονίας» ὡς συνεκτικοῦ δεσμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἡ ἐπισήμανσις τῆς ἱερότητος τοῦ ὅρκου εἰς τὰς σχέσεις τῶν πολιτῶν⁴. Παρὰ ταῦτα ἀπαιτεῖται νὰ συγκεντρωθῇ ἰδιαίτερος ἡ προσοχὴ ἐπὶ τῶν ρωμαϊκῶν νόμων, οἱ ὅποιοι -πέραν τοῦ ρωμαντισμοῦ, τὸν ὁποῖον ἀπέπνεον αἱ προπαγανδιστικαὶ ἔννοιαι τῆς *fides*, *clementia*, *pax* καὶ τινῶν ἄλλων καθησυχαστικῶν ἐκφράσεων τοῦ λατινικοῦ λεξιλογίου- ἀπετέλεσαν τὴν οὐσιώδη καὶ ρεαλιστικὴν μορφήν τῆς δυναμικῆς πραγματοποιήσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ ἐπεκτατισμοῦ καὶ τῆς ἐσωτερικῆς διαμορφώσεως τοῦ *imperium Romanum*.

Κατὰ τὸ 455 π. Χ., ἔν ἑτος διὰ τὸ ὁποῖον ὑπάρχουν σήμερον σοβαραὶ ἀντιρρήσεις τῶν ἐπιστημόνων⁵, ὁ *Spurius Postumius Albus*, ὁ *Aulus Manlius* καὶ ὁ *Publius Sulpicius Camerinus* φέρονται ὑπὸ τῆς παραδόσεως ὅτι ἀπεστάλησαν εἰς τὰς Ἀθήνας μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ ἀντιγράψουν τοὺς περιφήμους νόμους τοῦ Σόλωνα καὶ νὰ ἔλθουν εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μετὰ τῶν ἐλληνικῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων καὶ τῶν νόμων τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἐν γένει⁶. Ὁλίγα ἔτη βραδύτερον δέκα διακεκριμένοι ἄνδρες ἐξελέγησαν ἀντιπρόσωποι τοῦ λαοῦ, ἡ δὲ κωδικοποίησις τῶν νόμων, τὴν ὁποίαν

1. Πλουτ. Πύρρ. XIX. 4 κ. ἐξ.

2. Πολυβ. III. 118. 8 κ.ἐξ.· πβ. αὐτ. III. 2. 6.

3. Αὐτ. VI. 56. 6 κ. ἐξ.

4. Βλ. αὐτ. X. 16. 6 κ. ἐξ.: «...τηρεῖν τὴν πίστιν κατὰ τὸν ὅρκον, <ὄν> ὁμνῶνσι πάντες».

5. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. F. R. Cowell, *Cicero and the Roman Republic* (London, 1948), σελ. 152.

6. Liv. III. 31. 8. Ἐπὶ τῆς πρεσβείας βλ. ἐπίσης Διον. Ἀλικ. X. 51, 54, 57, ὅστις ἀναφέρειται ὡσαύτως εἰς πρεσβείαν σταλείσαν εἰς τὰς ἐλληνικὰς πόλεις τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος· πβ. Cic. Leg. II. 64.

οὗτοι ἔδωσαν, εἶχεν ὡς βάσιν τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα¹. Κατ'ἀκολουθίαν, αἱ ὑπάρχουσαι μαρτυρίαι δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν διὰ τὸ ὅτι ἡ παράδοσις ἐθεώρει ὡς ἰδιαιτέρως σημαντικὴν τὴν ὀφειλὴν τῶν Ῥωμαίων ἐναντι τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν δημιουργίαν τῶν νόμων τῶν² καί, εἰδικῶς, διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν νόμων τῆς Δωδεκαδέλτου³. Αὐτοὶ οἱ Ῥωμαῖοι οὐδέποτε ἠρνήθησαν τὴν προσφυγὴν τῶν εἰς δάνεια ἐκ τῶν ἄλλων ἐθνῶν⁴. Εἶναι πασίγνωστος ἡ κλίσις τῶν πρὸς υἰοθεσίαν καὶ προσαρμογὴν τῶν δανείων τούτων συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ρωμαϊκῆς ἰδιοσυγκρασίας. Ὁ Καίσαρ παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ Σαλλουστιοῦ νὰ ὑπερτονίζῃ τὴν ἀρχὴν ταύτην⁵.

Παρὰ τὴν ἐκ παραδόσεως βοήθειαν, τὴν ὁποίαν προσέφερον οἱ Ἑλληνες διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ρωμαϊκῶν νόμων καὶ τὴν θεωρητικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν οὐσιωδῶν προβλημάτων ὀργανώσεως τῆς πολιτείας, ὁ Κικέρων ἀπεριφράστως δηλοῖ ὅτι δὲν εἶναι ἱκανοποιημένος μὲ τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἐργασίας τῶν Ἑλλήνων, ἔχει δὲ συγκεκριμένας ἀντιρρήσεις, παρ' ὅλον ὅτι εἶναι φυσικὸν νὰ αἰσθάνεται δισταγμοὺς ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν προβολὴν τῆς προσωπικῆς του γνώμης ὑπεράνω τῶν γνωμῶν τῶν Ἑλλήνων σοφῶν⁶. Εἰς τὰς βασικὰς θεωρητικὰς του ἐργασίας, τὴν Πολιτείαν καὶ τοὺς Νόμους, ὁ Κικέρων ἰσχυρίζεται, μετὰ τινος εὐλόγου ὑπερφηφείας, ὅτι θὰ ὁμιλήσῃ κατὰ τρόπον αὐθεντικόν⁷, διότι ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε πείρας του συνδυάζει θεωρίαν καὶ πρακτικὴν ὑπερβάλλων οὕτω τοὺς προκατόχους του, πλὴν τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως⁸. Διὰ δὲ τῶν ἀπόψεών του ἐπὶ τῶν προβλημάτων τούτων καθίσταται σαφὲς ὅτι ὁ Κι-

1. Flor. I, 17. 24. 1

2. Διον. Ἀλικ. Χ. 55, 57. Ὁ Στράβων (XIV. 25. 1, c642) ἀναφέρει τὴν φήμην ὅτι ὁ Ἐρμόδαρος εἶχε γράψῃ ὠρισμένους νόμους διὰ τοὺς Ῥωμαίους· πβ. Plin. N. H. XXXIV. 21· Cic. Tusc. V. 105.

3. Cic. Leg. II. 64-7.

4. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου εἰς τὸ πολεμικὸν πεδῖον βλ. Νικ. Κ. Πετροχείλου, *Roman Attitudes to the Greeks* (Ἀθῆναι, 1974), σελ. 93, σ. 1.

5. Cat. LI. 37-9: «*Maiores nostri, patres conscripti, neque consili neque audaciae unquam eguerunt; neque illis superbia obstat quo minus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur ... postremo, quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur: imitari quam invidere bonis malebant...*».

6. Rep. I. 36: «*sed neque his contentus sum, quae de ista consultatione scripta nobis summi ex Graecia sapientissimique homines reliquerunt, neque ea, quae mihi videntur, anteferre illis audeo*».

7. Rep. I. 13, Leg. III. 14. Διὰ τὸ πολιτικὸν ἰδεῶδες τοῦ Κικέρωνος ἐν γένει βλ. W. W. How, «*Cicero's Ideal in His De Republica*», J. R. S. 20(1930), σσ. 24-42.

8. Leg. II. 66, III. 14.

κέρων εἶναι ἀπολύτως πεπεισμένοις ὅτι οὐδεμία ἄλλη μορφή πολιτεύματος ἡδύνατο νὰ συγκριθῇ εἴτε ὡς πρὸς τὸν γενικὸν τῆς χαρακτηῖρα καὶ τὴν κατανομήν τῶν ἐξουσίων εἴτε ὡς πρὸς τὴν ἐκπαίδευσιν, τὴν ὁποίαν καθόριζε, μετ' αὐτῆς, τὴν ὁποίαν οἱ πρόγονοι τῶν Ῥωμαίων ἔλαβον ἐκ τῶν πατέρων των καὶ ἐκληροδότησαν εἰς τὰ τέκνα των¹. Καὶ τοῦτο διότι, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Ῥωμαῖος πολιτικός, ὁ διακεκριμένος ἐκεῖνος Ἑλλήν φιλόσοφος, ὁ Πλάτων δηλὸν ὅτι, ἐδημιούργησε Πολιτείαν, ἡ ὁποία ἦτο μὲν πιθανὸν ἐξαίρετος, ἀλλὰ τὸ βασικὸν τῆς μειονέκτημα ἦτο ὅτι ἐφαίνετο ἐντελῶς ἀκατάλληλος διὰ τὴν πραγματικὴν ζωὴν καὶ τὰς συνηθείας τῶν ἀνθρώπων². Ἐφ' ᾧ καὶ ὁ ἴδιος θὰ ἐπαρουσίαζε τὴν ιδεώδη πολιτείαν προβάλλων αὐτὴν τὴν ρωμαϊκὴν πραγματικότητα, πρᾶγμα τὸ ὅποιον θὰ τὸν προεφύλαττεν ἀπὸ τὴν οἰανδήποτε προσφυγὴν εἰς φανταστικάς, καὶ ἐπομένως μὴ ρεαλιστικάς, καταστάσεις³. Βάσει αὐτοῦ τοῦ σχεδίου ὁ Κικέρων ἀναφέρεται εἰς τὸν πασίγνωστον μῦθον τοῦ Ῥωμύλου, ὅστις ἱδρυσεν τὴν Ῥώμην⁴ κατὰ τὸ δευτερον ἔτος τῆς ἐβδόμης Ὀλυμπιάδος, ὅτε μικρὰ πίστις ἐδίδετο εἰς τοὺς μύθους, πλὴν τῶν περιπτώσεων ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι ἀνεφέροντο εἰς γεγονότα μιᾶς πρωΐμου ἐποχῆς⁵. Ὁ Ῥωμύλος δὲν ἐπανελάβε τὸ σφάλμα τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, αἱ ὁποῖαι εἶχον συνδέσει τὸ μέλλον των μετὰ τῆς θαλάσσης⁶, ἀλλ' ἐνεργῶν μὲ θεῖαν ἀληθῶς σοφίαν κατώρθωσε νὰ ἐπωφεληθῇ ὅλων τῶν ἐκ τῆς θαλάσσης πλεονεκτημάτων καὶ νὰ ἀποφύγῃ τὰ ἐκ ταύτης μειονεκτήματα⁷ τοποθετῶν τὴν Ῥώμην εἰς τὰς ἐκβολὰς ἐνὸς οὐδέποτε ἐκπίπτοντος τῆς ἁξίας του ποταμοῦ⁸. Ἐκ παραλλήλου ἐξηγήσεν οὗτος ἐν σῶμα συμβούλων καὶ διεξήγαγε πολέμους ἐναντίον τῶν γειτόνων του μὲ ἄριστα ἀποτελέσματα. Ὁ ἴδιος δὲν ἐπωφελήθη ἐκ τῶν λαφύρων, ἐνεδυνάμωσεν ὅμως οἰκονομικῶς τὸν λαόν του καὶ ἔδειξε βα-

1. R. e. p. I. 70.

2. R. e. p. II 21· πβ. Πολυβ. VI. 47. 7-10, ἐνθα ἐκτίθεται παρομοία ἄποψις.

3. R. e. p. II. 3.

4. Αὐτ. II. 4. Ἐπὶ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ῥώμης βλ., μεταξὺ ἄλλων, Κ. J. Beloch, *Römische Geschichte bis zum Beginn der Punischen Kriege* (Berlin, 1926), R. Bloch, *The Origins of Rome* (London, 1960), H. H. Scullard, *A History of the Roman World from 753 to 146 B. C.* (London, 1961³), σελ. 23 κ. ἑξ.

5. R. e. p. II. 18.

6. Αὐτ. II. 9.

7. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. Ν. Κ. Πετροχείλου, «Ἐπισήμανσις ἠθικοῦ καὶ πολιτικοῦ κινδύνου εἰς ἀρχαῖας ἐλληνικὰς πηγὰς καὶ εἰς τὸ ἔργον *De Re Publica* τοῦ Κικέρωνος», ΕΕΦΣΠΑ, τόμ. ΚΔ' (1973-74), σσ. 904-911.

8. R. e. p. II. 10.

θὺν σεβασμὸν ἔναντι τῶν οἰωνῶν¹. Καὶ αὐτὰ μὲν ὡς πρὸς τὸν Ρωμύλον. Ὁ Κικέρων ἐξ ἄλλου ὑποστηρίζει ὅτι ἐξ ἴσου πολλὰ ὀφείλονται καὶ εἰς τὸν Νουμῶν Πομπήλιον, ὁ ὁποῖος καθιέρωσε τοὺς θεῖους νόμους τῆς Ρώμης².

Εἰς τὰς βασιλείας ὅμως τὰ ἄτομα ὀλίγον συμμετέχουν εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης, εἰς τὰς ἀριστοκρατίας πάλιν αἱ μᾶζαι δὲν εἶναι ἐλευθεραὶ, διότι ἀποκλείονται καθ' ὅλοκληρίαν ἐκ τῶν διαβουλευσέων διὰ τὰς κρατικὰς προσόδους καὶ ἐκ τῆς πολιτικῆς ἰσχύος, εἰς δὲ τὰς περιπτώσεις ἐκεῖνας, κατὰ τὰς ὁποίας ὀλόκληρος ἡ ἐξουσία συγκεντρῶται εἰς τὰς χεῖρας τοῦ λαοῦ, καὶ ἂν ἀκόμη ἀσκήται αὕτη δικαίως καὶ σωφρόνως, ἀκριβῶς ἐπεὶ δὲν ἐπιτρέπονται διακρίσεις, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποφευχθῇ μία ἄδικος τρόπος τινὰ ἰσότης³. Κατ' ἀκολούθῃαν οὕτε ἡ διακυβέρνησις τοῦ Κύρου εἰς τὴν Περσίαν οὕτε τὸ πολιτικὸν σύστημα τῆς Μασσαλίας οὐδὲ αὐτὸ τῶν Ἀθηναίων ἐπέτυχον ἀπολύτως μὲ ἓνα ἐκ τῶν ἀναφερομένων ἀνωτέρω τύπων πολιτεύματος⁴. Εἶναι ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὴ ἡ γνώμη τοῦ Κικέρωνος περὶ τῆς ἀπεριορίστου ἐξουσίας τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία πολλάκις κατέληξεν εἰς μανίαν καὶ ἀσυδοσίαν τοῦ ὄχλου⁵. Ὅλος ἀντιθέτως συνέβη εἰς τὴν Ρώμην, ὑπογραμμίζει ὁ Ρωμαῖος πολιτικός. Μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Λουκίου Βρούτου, ἀνδρὸς σάφρονος καὶ γενναίου, ἀπελευθέρωσιν τῶν Ρωμαίων ἐκ τοῦ ἀδίκου ζυγοῦ μιᾶς σκληρᾶς δουλείας⁶, ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία ἀκολουθοῦσα ὁδὸν τελείως φυσικὴν καὶ ἀβίαστον κατέκτησε τὸ ἰδεῶδες πολίτευμα⁷ διὰ τοῦ καταλλήλου συνδυασμοῦ τῶν τριῶν τύπων τῆς διακυβερνήσεως, οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν τὸ σωφρονέστερον καὶ δικαιότερον πολιτικὸν σύστημα⁸. Ὡς ἐκ τούτου ὁ Κάτων εἶχεν ἀπολύτως δίκαιον, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Κικέρωνος, ὅτε ὑπεστήριζεν ὅτι τὸ ρωμαϊκὸν πολίτευμα ἦτο ἀνώτερον τοῦ πολιτεύματος ἄλλων κρατῶν, διότι πάντα μὲν τὰ λοιπὰ πολιτεύματα καθιέρωσεν εἰς καὶ μόνον νομοθέτης, ὡς π. χ. ὁ Μίνως εἰς τὴν Κρήτην, ὁ Λυκούργος εἰς τὴν Σπάρτην, ὁ Θησεύς, ὁ Δράκων, ὁ Σόλων, ὁ Κλεισθένης καὶ πολλοὶ ἄλλοι εἰς τὰς Ἀθήνας, τῶν ὁποίων ἡ πολιτεία ἐπανελημμένως μετεβλήθη, ἐνῶ τὸ ρωμαϊκὸν πολίτευμα δὲν καθιερώθη ὑπὸ ἐνὸς ἀνδρός, ἀλλὰ

1. Αὐτ. II. 15 κ. ἐξ.

2. Αὐτ. II. 23 κ. ἐξ.

3. Αὐτ. I. 43.

4. Αὐτ. ὁ θ ι.

5. Αὐτ. I. 44· πβ. Cic. Flacc. 16.

6. Αὐτ. II. 46.

7. Αὐτ. II. 30.

8. Αὐτ. II. 41· Leg. III. 12.

διεμορφώθη εἰς μακρὸν διάστημα χρόνου, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι οὐδέποτε ἔζησεν ἄνθρωπος ἱκανὸς νὰ ἐπιτύχῃ τὰ πάντα, οὐδὲ ἡδύναντο ἀκόμῃ καὶ αἱ συνδεδεασμένοι δυνάμεις ὅλων τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ἔζησαν ἐν τὸς τῆς αὐτῆς χρονικῆς περιόδου, νὰ δημιουργήσουν ἐπιτεύγματα μονίμου ἀξίας ἀνευ οὐσιώδους πείρας καὶ ὑποβολῆς εἰς τὴν δοκιμασίαν τοῦ χρόνου¹. Κατ' ἀκολουθίαν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εὑρεθοῦν εἰς οἰανδήποτε ἄλλην πολιτείαν², ἡ δὲ ρωμαϊκὴ θρησκεία, καὶ συγκεκριμένως ἡ ἀφοσίωσις καὶ εὐλάβεια πρὸς τοὺς θεοὺς, ἦτο κατὰ πολὺ ἀνωτέρα αὐτῆς τῶν ἄλλων ἐθνῶν³. Δι' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐξαίρετον Πολιτείαν καθιερώθησαν νόμοι βαίνοντες συμφώνως πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς⁴. Ὁ Κικέρων δηλοῖ ἀπεριφράστως ὅτι οἱ πρόγονοι τῶν Ρωμαίων ὑπερέβαλον τοὺς ἄνδρας τῶν ἄλλων ἐθνῶν εἰς πρακτικὴν σοφίαν δημιουργήσαντες οὕτω τοὺς καλυτέρους νόμους. Ἐὰν θὰ ἐπεχειρεῖτο σύγκρισις τῶν νόμων τοῦ Λυκίργου, τοῦ Δράκοντος, τοῦ Σόλωνος καὶ ὅλων τῶν ξένων μὲ τοὺς ρωμαϊκοὺς νόμους, οἱ τελευταῖοι θὰ ἀπεδεικνύοντο σαφῶς ὑπέρτεροι τῶν πρώτων, οἱ ὅποιοι θὰ ἐφαίνοντο ἄτακτοι καὶ σχεδὸν παράλογοι⁵. Μόνον τὸ ἐγχειρίδιον τῆς Δωδεκαδέλτου, τονίζει ὁ Κικέρων, ὑπερτερεῖ τῶν βιβλιοθηκῶν ὅλων τῶν φιλοσόφων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν αὐθεντικότητά καὶ τὴν χρησιμότητά του⁶.

1. Cic. Rep. II. 2. Ὁ Πολύβιος ἐκφέρει ὡσαύτως γνῶμην ἐπὶ τῶν ἀτελειῶν τῶν ἐλληνικῶν πολιτειῶν εἰς τὸ ἕκτον βιβλίον του, 43 κ. ἔξ. Συγκεκριμένως εἰς VI. 43. 5-6 τονίζει ὅτι «οὐχ ἡ τῆς πολιτείας σύστασις αἰτία τὸτ' ἐγένετο Θηβαίοις τῶν εὐτυχημάτων, ἀλλ' ἡ τῶν προεστώτων ἀνδρῶν ἀρετὴ ... καὶ γὰρ συνηξήθη καὶ συνήκμασε καὶ συγκατελύθη τὰ Θηβαίων ἔργα τῷ Ἐπαμινώνδῳ καὶ τῷ Πελοπίδῳ βίῳ προφανῶς». Εἰς VI. 44. 1 κ. ἔξ. παραπλήσια λέγει περὶ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, ὑπογραμμίζει δὲ χαρακτηριστικῶς ὅτι «αἱ γὰρ περὶ τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον παραπλήσιον εἶναι συμβαίνει τοῖς ἀδεσπότοις σκάφεσι». Καθ' ὅμοιον τρόπον ἐκφράζει τὴν ἀποδοκιμασίαν του διὰ τὴν πολιτείαν τῶν Κρητῶν (βλ. αὐτ. 45. 1-5, 46. 1-11, 47. 1-6), θαυμάζει δὲ μόνον τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης, τὸ ὅποιον θεωρεῖ ἀνώτερον τῶν ἄλλων καὶ κατώτερον μόνον τοῦ ρωμαϊκοῦ (αὐτ. 48-50).

2. Cic. Rep. II. 42.

3. Har. Resp. 19.

4. Leg. II. 62.

5. De Or. I. 197. Ὁ Κικέρων ἐπιτίθεται βιαιότατα κατὰ τῶν ἀδίκων ἀγροτικῶν νόμων τῆς Σπάρτης, οἱ ὅποιοι κατέστρεψαν καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα (Off. II. 79-80).

6. De Orat. I. 195. Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς ἐπίστευεν ἐπίσης ὅτι οἱ νόμοι τῆς Δωδεκαδέλτου ἦσαν ἀνώτεροι τῶν ἐλληνικῶν (XI. 44. 6), ἔθεώρει δὲ ὅτι ἰδιαιτέρως ἡ «patria potestas» ἦτο περισσότερον ἀξιοσέβαστος καὶ ἀποτελεσματικὴ ἀπὸ ὅσον τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον τῶν Ἑλλήνων (αὐτ. II. 26. 1, 26. 4). Ἐκ παραλλήλου ἐθαύμαζε τὴν συνεργασίαν τῶν τάξεων εἰς τὴν Ρώμῃ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὀφισταμένην διαμάχην τῶν ἐλληνικῶν τάξεων (αὐτ. VII. 66. 4) καὶ ἐπήγει τὴν ἡθικὴν τῆς ρω-

Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ ρήτωρ πιστεύει ὅτι οἱ ἤδη ὑπάρχοντες νόμοι εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος εἶναι ἀπολύτως κατάλληλοι, διὰ νὰ ἐφαρμοσθοῦν εἰς μίαν ἰδεώδη πολιτείαν¹. Ἐξ ἄλλου οἱ ρωμαῖκοι νόμοι ἐμελετήθησαν καὶ ἐγένοντο ἀντικείμενον ἐρμηνείας² ὑπ' ἐκείνων ἰδιαιτάτα τῶν διακεκριμένων πολιτῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον ὥς ἐπίσημον ἔργον τὴν ἐρμηνείαν τοῦ νόμου ἐνώπιον τοῦ λαοῦ³. Οὕτως, ἐνῶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τὰ πλέον ταπεινὰ πρόσωπα, οἱ «πραγματικοί», ὥς ἐλέγοντο, προσεκαλοῦντο ἔναντι ψυχίων, διὰ νὰ προσφέρουν τὴν βοήθειάν των εἰς τοὺς συνηγόρους κατὰ τὰς δίκας, ὁ Κικέρων ὑπεστήριζεν ὅτι ἡ ἐργασία αὕτη ἐγένετο ὑπὸ τῶν πλέον ἐντίμων καὶ ἐπιφανῶν ἀνδρῶν εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος⁴.

Ἀμέσως συναφές πρὸς τὸ θέμα τῆς νομοθεσίας ἐνὸς κράτους εἶναι καὶ τὸ θέμα τοῦ τρόπου καὶ τῶν μεθόδων τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ του συστήματος, ἐφ' ὅσον καὶ ταῦτα ρυθμίζονται διὰ τῆς κρατικῆς νομοθεσίας. Καὶ εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον εὐρίσκει ὁ Κικέρων ὅτι τὰ ἑλληνικὰ πολιτεύματα διέθετον οὐχὶ ἱκανοποιητικὴν νομοθετικὴν ὑποδομήν. Συγκεκριμένως ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Ἕλληνες κατέβαλον ἄσκοπον μόχθον ἐπὶ τοῦ θέματος⁵. Εἶναι γεγονός, λέγει, ὅτι προώριζον τοὺς τόπους τῶν ἀθλητικῶν των συγκεντρώσεων διὰ φυσικὴν ἄσκησιν καὶ ἀπόλαυσιν μᾶλλον ἢ διὰ διαλεκτικὴν ἐντρύφησιν, τὸ δὲ πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐπεκράτει, εἶναι ἐμφανές ἐκ τοῦ ὅτι οἱ σπουδασταὶ ἐγκατέλειπον τὸν καθηγητὴν των, ὅσονδ' ἴποτε σοβαρὸν καὶ ἂν ἦτο τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα, διὰ νὰ ἐπιδοθοῦν εἰς τὰς ἀθλητικὰς ἀσκήσεις⁶. Εἰς ὀρισμένα σημεῖα τῶν ἔργων του ὁ Κικέρων γίνεται ἰδιαιτέρως δξὺς εἰς τὴν περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος κριτικὴν του, ἰδιαιτάτα εἰς τὸ θέμα τῶν «παιδικῶν»: «*Mihi quidem haec in Graecorum gymnasiis nata consuetudo videtur, in quibus isti liberi et concessi sunt amores. Bene ergo Ennius: 'Flagiti principium est nudare inter civis corpora'.* Qui ut sint, quod fieri posse video, pudici, solliciti tamen et anxii sunt eoque magis, quod se ipsi continent et coercēt»⁷.

μαϊκῆς θρησκείας καὶ θεολογίας, τὴν ὁποίαν ἐθεάρει ἀνωτέραν τῆς τῶν Ἑλλήνων (αὐτ. II. 19. 1-3).

1. Leg. II. 23, III. 4, 12.

2. Off. II. 65.

3. Leg. I. 14.

4. De Orat. I. 198.

5. Rep. IV. 3.

6. De Orat. II. 21.

7. Tusc. IV. 70.

Βάσει αὐτῆς τῆς διαπαιδαγωγήσεως, ὑπογραμμίζει ὁ Ρωμαῖος πολιτικός, τὰ ἀγόρια εἰς τὴν Σπάρτην ὄχι μόνον ἐμάνθανον πῶς νὰ κλέπτουν, ἀλλὰ ἐθεώρουν ὅτι ἦτο ὄνειδος νὰ μὴ ἔχουν ἐραστὰς¹. Κατ'ἀκολουθίαν, τὸ ἐλληνικὸν σύστημα ἐκπαιδεύσεως τῶν νέων εἰς τὰ γυμναστήρια ἦτο παράλογον, ἡ δὲ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευσις τῶν ἐφήβων πᾶν ἄλλο ἢ σθεναρά². Παρ' ὅλον ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐπίστευον ὅτι ἡ τελειότερα ἐκπαίδευσις παρέχεται διὰ τῆς ἐνοργάνου καὶ φωνητικῆς μουσικῆς³, ὁ Κικέρων ἐκφράζει ἐπιφυλάξεις, ὑπογραμμίζει δὲ τὴν πιθανότητα ἐκθηλύνσεως τοῦ χαρακτήρος διὰ τῆς ἐπὶ τὸ ἡπιώτερον καὶ μαλθακώτερον μεταστροφῆς τῆς ἀνδροπρεποῦς μουσικῆς⁴. Ἐξ ἄλλου αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἐπίδρασις τῶν ποιητῶν συνέτεινεν εἰς τὴν ἐξάλειψιν τοῦ ἀνδροπρεποῦς φρονήματος⁵ καὶ τὴν μίανσιν διὰ διεφθαρμένων πεποιθήσεων⁶. Ἀκόμη καὶ αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ποιητῶν παρενέβαλλον ποιητικὰ χωρία εἰς τὰς συνομιλίας τῶν⁷. Αἱ κατηγορίαι αἱ περιεχόμεναι εἰς σκωπτικοὺς στίχους κατὰ τῶν πολιτικῶν, ἐν θέμα τὸ ὅποιον θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπασχολῇ τοὺς τιμητὰς μᾶλλον ἢ τοὺς ποιητὰς, ἦτο ἔργον αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν ποιητῶν⁸. Ἐνταῦθα θὰ ἡδυνάτο τις νὰ ἀντιπαραθέσῃ, λέγει ὁ Κικέρων, τὴν Δωδεκάδελτον, ἡ ὁποία ἀπῆτει τὴν θανατικὴν ποινὴν διὰ πάντα ἄδοντα ἢ συνθέοντα ἄσματα περιέχοντα λιβέλλους ἢ προσβολάς, παρ' ὅλον ὅτι αὕτη προέβλεπε τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ποινῆς δι' ἐλάχιστα ἐγκλήματα⁹. Εἶναι γεγονός, προσθέτει εἰς ἄλλο χωρίον τῶν πραγματειῶν του ὁ Κικέρων, ὅτι τὸ κλῖμα τῆς ἡδυπαθείας καὶ ἀπολαύσεως ἦτο τόσον διάχυτον, ὥστε ἀκόμη καὶ ὁ Φειδίας, ὁ Πολύκλετος καὶ ὁ Ζεῦξις ἐθεώρουν τὴν ἡδονὴν ὡς σκοπὸν τῆς τέχνης τῶν¹⁰.

Ἐν συμπεράσματι δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ Κικέρων φαίνεται νὰ πιστεύῃ ὅτι, παρὰ τὰ σφάλματα, ἡ προσφορὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἰς τὰ προβλήματα ὀργανώσεως τοῦ κράτους καὶ διαμορφώσεως τοῦ πολιτεύματος δὲν εἶναι ἀσήμαντος¹¹, ἀλλὰ ἡ σοφία τῶν προγόνων τοῦ ρωμαῖ-

1. Rep. IV. 3

2. A. U. T. IV. 4

3. Tusc. I. 4

4. Leg. II. 38

5. Tusc. II. 27.

6. A. U. T. III. 3.

7. A. U. T. II. 26.

8. Rep. IV. 11.

9. A. U. T. IV. 12.

10. Fin. II. 115.

11. Leg. III. 14.

κοῦ λαοῦ ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως ἀξιεπαινος, διότι πολλά, ἀκόμη καὶ ἐκ τῶν δανείων ἐξ ἄλλων χωρῶν, εἶχον προαχθῆ καὶ συμπληρωθῆ κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τὸν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πραγματικότητα. Καὶ ὁ λαὸς τοῦ Λατίου ἐγένετο μέγας ὄχι ἐκ τύχης, ἀλλὰ κατόπιν ὀρίμου διαβουλευσεως καὶ πειθαρχίας («*nec tamen adversante fortuna*»)¹, ἡ δὲ Ρώμη κατέστη «*optima civitas*»².

Δὲν θὰ ἦδύνατο μετὰ σοβαρότητος νὰ ὑποστηρίξη οἷοσδήποτε μελετητῆς ὅτι ὁ Κικέρων εἶναι κοινὸς λογοκλόπος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πολιτικόν του ἰδεῶδες. Εἶναι βεβαίως αὐτονόητον ὅτι ἦτο κάτοχος τῶν ἐλληνικῶν ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπόψεων³. Ἀλλ'εἶναι ἐπίσης ἀσφαλὲς ὅτι ἡ νεωτέρα φιλολογικὴ ἔρευνα βασίζεται ἐπὶ ἀσφαλῶν μαρτυριῶν, ὅταν ἀποδίδῃ εἰς αὐτὸν ὄχι μόνον τὴν συλλογὴν καὶ τὴν σύνθεσιν τῆς ὕλης, ἡ ὅποια ὑπάρχει εἰς τὰς ἐλληνικὰς πηγάς, ἀλλ' ὥσαύτως τὴν ἀπόπειραν διὰ μίαν γραπτὴν ἔκφρασιν τῆς αὐτόχρονος παραδόσεως, ἡ ὅποια περιελάμβανε κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ «*mos majorum*»⁴. Πέραν τούτου αἱ κατηγορίαι τοῦ Κικέρωνος ἐναντίον τοῦ «*amor amicitiae*» καὶ τοῦ ὅλου συστήματος τῆς στρατιωτικῆς ἐκπαίδευσεως, ὡς ἐπίσης καὶ τῆς στάσεως τῶν ποιητῶν ἔναντι τῶν πολιτικῶν, εἶναι ἀσφαλῆ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τεκμήρια τῆς ἐλευθερίας, τὴν ὁποίαν διετήρησεν ὁ Κικέρων κατὰ τὴν γραπτὴν ἔκφρασιν τοῦ πολιτικοῦ του ἰδεώδους, ἔναντι τῶν ἐλληνικῶν του πηγῶν⁵.

Ὁ συνδυασμὸς τῶν τριῶν τύπων τῶν πολιτευμάτων, δηλ. τῆς μοναρχίας ἐκφυλιζομένης εἰς τυραννίαν, τῆς ἀριστοκρατίας εἰς ὀλιγαρχίαν

1. Rep. II. 30.

2. A. d. T. I. 70.

3. Ἐπὶ τοῦ χρέους τοῦ Κικέρωνος ἔναντι τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτικοῦ του ἰδεώδους βλ. W. W. How, «Cicero's Ideal in His De Republica», J. R. S. 20 (1930), σσ. 24-42.

4. Ἐπὶ τῆς πρωτοτυπίας τοῦ Κικέρωνος, βλ. C. W. Keyes, «II. Original Elements in Cicero's Ideal Constitution», A. J. P. h. 13 (1921), σσ. 309-323 καὶ ἰδιαιτ. σελ. 312, ἐνθ' ἀνάγν.: «Most of his originality appears in provisions which have the character of compromises, and the resulting balanced constitution is an attempt to find the golden mean between the extremes of different periods and different parties. One of the most interesting things about the code is its clear-cut treatment of the unwritten elements of the Roman constitution - the «*mores majorum*»».

5. Ἐπὶ τῶν διαφορῶν τοῦ Κικέρωνος ἐκ τῶν ἀπόψεων τοῦ Πολυβίου καὶ τῆς πιθανῆς ἐπιδράσεως τοῦ Παναγιῶτος ἐπὶ τὸν Κικέρωνα βλ. Reitzenstein, Die Idee des Principats bei Cicero und Augustus (Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen), 1917. Ἀντιτίθεται ὁ Heinze ἐν Hermes 59 (1924), σσ. 73-94. Ὁρθὸς, νομίζω, ἰσχυρίζεται ὁ How, ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 29, σ. 1, ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Reitzenstein εἶναι «περισσότερον ἑλκυστικὴ παρά πειστικὴ».

καὶ τῆς δημοκρατίας εἰς ὀχλοκρατίαν, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται εἰς τὰ κείμενα τοῦ Πολυβίου καὶ τοῦ Κικέρωνος¹, εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ἀνάγει τὰς ρίζας του εἰς τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν Ἀριστοτέλη², προσφέρει τὴν βάσιν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεωρίας τοῦ μικτοῦ πολιτεύματος³, τὸ ὁποῖον υποτίθεται ὅτι προφυλάσσει ἐκ τῶν ἀτελειῶν, αἱ ὁποῖαι ἐνυπάρχουν εἰς τὰ πολιτεύματα ἑνὸς τύπου καὶ τὰς οὐτοπιστικὰς πολιτείας⁴, ὡς αὕτη τοῦ Πλάτωνος.

Δὲν εἶναι πρόθεσις τοῦ παρόντος ἄρθρου νὰ διερευνήσῃ τὴν παρατηρηθεῖσαν ἑλλειψιν πρακτικότητος εἰς τὸ πολιτικὸν ἰδεῶδες τοῦ Κικέρωνος⁵ ἢ νὰ συζητήσῃ τὸ περίπλοκον σχόλιον ὅτι «the transition from the Polybian theory of the Roman mixed constitution to the Ciceronian can be best understood as the process of the political thoughts of 'res publica' in the Scipio-circle advancing, in accordance with the historical development of the Roman state, to the theoretical arrangement of the political thoughts in the works of Cicero, through the political discussions in the time of the Gracchi»⁶. Ὅ,τι ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα εἶναι ὅτι ὁ Κικέρων ἀκολουθῶν τὴν γραμμὴν τοῦ Πολυβίου, ἀλλὰ καὶ ἐν πολλοῖς διευρύνων ταύτην, θεωρεῖ τὰ ἑλληνικὰ πολιτεύματα ἀνεπαρκῆ, διὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ σύνθετον πρόβλημα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Τὰ πρὸς συζήτησιν θέματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν τοιαύτην ὁμαδικὴν ἀπόρριψιν, ἢ ὁποῖα ἀπέβαινε τελικῶς εἰς ὠφέλειαν μόνον τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος, δύνανται συνοπτικῶς νὰ παρουσιασθοῦν ὡς κάτωθι:

1.— Αὕτη ἡ ἱστορικὴ πρᾶξις εἶχεν ἀποδείξει ὅτι οὐδὲν τῶν ἑλληνικῶν καὶ λοιπῶν ἀνατολικῶν πολιτευμάτων ἠδύνατο νὰ συγκριθῇ ὡς πρὸς τὴν χρονικὴν διάρκειαν μετὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, τὴν ὁποίαν ἀντεπροσώπει. Ὁ Κικέρων ἀσφαλῶς θὰ προσυπέγραφε τὰ ὑπὸ τοῦ Πολυβίου⁷ διακηρυττόμενα: «Ὡς δ' ἔστι παράδοξον καὶ μέγα τὸ περὶ τὴν ἡμετέραν

1. Πολυβ. VI. 3 κ. ἐξ., Cic. Rep. I. 65, II. 65.

2. Πλατ. Πολ. 302 κ.ἐξ., Ἀριστ. Πολιτ. 1279.

3. Ἐπὶ τῆς θεωρίας βλ. Kurt von Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity* (New York, 1954). Ἐπὶ τῶν ἀντιρρήσεων τῶν σχετικῶν μὲ τὴν «θεωρίαν τῆς ἡγεμονίας» τοῦ Thomas Hobbes βλ. αὐτ. σελ. 310 κ. ἐξ. πβ. ἐπίσης A. E. Astin, *Scipio Aemilianus* (Oxford, 1967), App. V, σσ. 288-293.

4. Cic. Rep. II. 21, 51· Πολυβ. VI. 47. 7 κ.ἐξ.

5. Περὶ τούτου βλ. W. W. How, ἐνθ. ὠνωτ., σελ. 34 κ. ἐξ.

6. Sat. Aisaka, «Roman Theories of the Mixed Constitution and the Reforms of the Gracchi», J. C. S. 17(1969), σσ. 64-75 (περίληψις τοῦ ἄρθρου, αὐτ. σελ. 145).

7. Πολυβ. I. 2. 1-7

ὑπόθεσιν θεώρημα γένοιτ' ἂν οὕτως μάλιστ' ἐμφανές, εἰ τὰς ἐλλογιμωτάτας τῶν προγεγενημένων δυναστειῶν, περὶ ἧς οἱ συγγραφεῖς τοὺς πλείστους διατέθινται λόγους, παραβάλοιμεν καὶ συγκρίναιμεν πρὸς τὴν Ῥωμαίων ὑπεροχὴν. εἰσὶ δ' αἱ τῆς παραβολῆς ἄξια καὶ συγκρίσεως αὐται. Πέρσαι κατὰ τινες καιροὺς μεγάλῃν ἀρχὴν κατεκτήσαντο καὶ δυναστεῖαν· ἀλλ' ὅσας ἐτόλμησαν υπερβῆναι τοὺς τῆς Ἀσίας ὄρους, οὐ μόνον ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς, ἀλλὰ καὶ περὶ σφῶν ἐκινδύνευσαν. Λακεδαιμόνιοι πολλοὺς ἀμφισβητήσαντες χρόνους ὑπὲρ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἡγεμονίας, ἐπειδὴ ποτ' ἐκράτησαν, μόλις ἔτη δώδεκα κατεῖχον αὐτὴν ἀδήριτον. Μακεδόνες τῆς μὲν Εὐρώπης ἤρξαν ἀπὸ τῶν κατὰ τὸν Ἀδρίαν τόπων ἕως ἐπὶ τὸν Ἰστρον ποταμόν, ὃ βραχὺ παντελῶς ἂν φανείη μέρος τῆς προειρημένης χώρας· μετὰ δὲ ταῦτα προσέλαβον τὴν τῆς Ἀσίας ἀρχήν, καταλύσαντες τὴν τῶν Περσῶν δυναστεῖαν. ἀλλ' ὅμως οὗτοι πλείστων δόξαντες καὶ τόπων καὶ πραγμάτων γενέσθαι κύριοι, τὸ πολὺ μέρος ἀκμὴν ἀπέλιπον τῆς οἰκουμένης ἀλλότριον. Σικελίας μὲν γάρ καὶ Σαρδοῦς καὶ Λιβύης οὐδ' ἐπεβάλοντο καθάπαξ ἀμφισβητεῖν, τῆς δ' Εὐρώπης τὰ μαχμώτατα γέννη τῶν προσεσπερίων ἔθνων ἰσχνῶς εἰπεῖν οὐδ' ἐγίνωσκον. Ῥωμαῖοί γε μὴν οὐ τινὰ μέρη, σχεδὸν δὲ πᾶσαν πεποιημένοι τὴν οἰκουμένην ὑπήκοον αὐτοῖς, (ἀνυπόστα)τον μὲν τοῖς (ὑπάρχουσι πᾶ)σιν, ἀνυπέ(ρβλη)τον δὲ καὶ τοῖς ἐπιγι(νομένοις ὑπερ)οχὴν κα(τέλιπον τῆς αὐτῶν) δυνα(στ(είας)). Ὁ Ἀππιανός¹ εἶναι τῆς αὐτῆς μετὰ τοῦ Πολυβίου γνώμης καὶ υπογραμμίζει χαρακτηριστικῶς: «ἀρχὴ τε οὐδεμία προήλθε πω μέχρι νῦν ἐς τοσοῦτο μεγέθους καὶ χρόνου. οὔτε γὰρ τὰ Ἑλλήνων, εἰ τις ὁμοῦ τὰ Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων καὶ Θηβαίων, δυναστευσάντων παρὰ μέρος, ἀπὸ τῆς Δαρείου στρατείας, ὅθεν αὐτοῖς ἔστιν ἐλλαμπρύνεσθαι μάλιστα, ἐς τὴν Φιλίππου τοῦ Ἀμύντου τῆς Ἑλλάδος ἡγεμονίαν συναγάγοι, πολλὰ ἂν ἔτη φανείη».

2.— Ὑπεστηρίχθη ἡ ἄποψις ὅτι «ἡ ἐλληνικὴ ἀδυναμία πρὸς σχηματισμὸν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἑλλάδος»² θὰ ἦτο αἰτία ἀνυποληψίας διὰ τὰ πολιτεύματα καὶ τὴν ἐν γένει πολιτικὴν πραγματικότητα τῆς Ἑλλάδος. Πιστεύω ὅτι ἡ ἀνωτέρω σκέψις, καὶ ἂν ἀκόμη ἐπέδρασεν εἰς τὰς ἀπόψεις τῶν Ῥωμαίων γενικῶς καὶ τοῦ Κικέρωνος εἰδικώτερον περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῶν ἐλληνικῶν πολιτευμάτων, θὰ εἶχεν ἥσσονα σημασίαν διὰ τὴν οἰανδήποτε κριτικὴν, καὶ τοῦτο διότι αὐτὸς ὁ χαρακτήρ

1. Praef. 8, 10.

2. Bl. M. J. Cary and T. J. Haarhoff, *Life and Thought in the Greek and Roman World* (London, 1940), σελ. 10. Εἰς τὸ βιβλίον τονίζεται ὅτι ὁ Ῥωμαῖος ἦτο «a good law-maker and a successful organizer, avoiding the Utopias in which Greek imagination was fertile» (αὐτ. σελ. 293).

τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς πραγματικότητος δὲν ἦτο τοιοῦτος, ὥστε νὰ δύναται ἀσφαλῶς νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὰς ἐπαρχίας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ὁ παρακεκινδυνευμένος ὅπωςδῆποτε χαρακτηρισμὸς τῶν «Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ρώμης», ὥστε μετ' αὐτοῦ νὰ συγκρίνονται καὶ βάσει αὐτοῦ νὰ χαρακτηρίζονται πάντα τὰ λοιπὰ πολιτεύματα.

3.—Ὅχι μόνον τὸ ρωμαϊκὸν παράδειγμα τῆς δημιουργίας κράτους διαρκείας καὶ ἐπιβολῆς πρέπει νὰ ἐπέδρασεν ἐπὶ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κικέρωνος, ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη ἀτμόσφαιρα τῆς πολιτειακῆς ζωῆς τῶν ἑλληνικῶν πόλεων-κρατῶν, ἡ ὁποία κατὰ τὰς ἀπόψεις καὶ ὀρίσμένων ἐκ τῶν Ἑλλήνων παρουσιάζε σοβαρὰ μειονεκτήματα. Ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὴν ἐμφανῆ φιλοπατρίαν του¹, ὑπῆρξεν ἰδιαίτερος αὐστηρὸς κριτὴς τῶν πολιτικῶν ἀτελειῶν τῶν συμπατριωτῶν του, ἐξέφρασε τὴν ἐπιδοκιμασίαν του μόνον διὰ τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης, παρὰ τὰς ἀρνητικὰς του πλευράς², καὶ δι' ἐκεῖνο τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας³. Ἄλλ' εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ υπογραμμίσωμεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ δυσμενὴς του θέσις ἐναντὶ τῶν Αἰτωλῶν⁴, τῶν Κρητῶν⁵ καὶ τῶν Βοιωτῶν⁶ υἱοθετεῖται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἤττον ὑπὸ τοῦ Λιβίου⁷, ὁ ὁποῖος προσθέτει τὴν ἐμφασιν τῆς ἐθνικιστικῆς του ἀντιθέσεως ἐναντὶ τῶν Ἑλλήνων ὡς λαοῦ⁸. Θὰ πρέπει ἐπί-

1. Πβ., μεταξὺ ἄλλων χωρίων, I. 14. 4-5, XXXVIII. 1. 1 κ.ἐξ., 4. 2-9.

2. Βλ. Πολυβ. VI. 10. 12-14, 48-50· διὰ τὴν καθοδικὴν πορείαν του μετὰ τὴν μάχην τῶν Λεύκτρων βλ. αὐτ. VI. 81. 12 κ. ἐξ.· πβ. Στραβ. VIII. 5. 5, IX. 2. 39.

3. Πολυβ. II. 37. 7-11, 38. 6-9, IV. 1. 5· διὰ τὸν ὕμνον τοῦ Φιλοποίμενος βλ. αὐτ. XXIII. 12. 1-9.

4. Διὰ τὴν ἐπιδίωξιν τῶν σχεδίων τῶν κατὰ παράβασιν τῶν κοινῶς παραδεγμένων βλ. Πολυβ. IV. 6. 11 κ.ἐξ., 67. 3 κ. ἐξ., XVIII. 5. 3· διὰ τὸ πάθος τῶν πρὸς λαφυραγωγίαν καὶ παράνομον διαγωγὴν βλ. αὐτ. IV. 6. 10, V. 107. 5-7, XXX. 11. 1-6· διὰ τὴν ταραχὴν καὶ τὴν ἑλλειψιν ἐννόμου τάξεως εἰς τὴν χώραν τῶν βλ. αὐτ. XXVIII. 4. 13, XXXII. 4. 1· βλ. ἐπίσης T. J. Haarhoff, *The Stranger at the Gate*, σελ. 207.

5. Διὰ τοὺς συνεχεῖς ἐμφυλίους πολέμους τῶν βλ. Πολυβ. XXIV. 3· διὰ τὴν αἰσχροκέρδειαν καὶ πλεονεξίαν τῶν βλ. αὐτ. VI. 46. 1-11· διὰ τὰ «δόλια ἦθη» καὶ τὰς ἀδίκους κατὰ κοινὸν ἐπιβολὰς βλ. αὐτ. VI. 47. 1-6. Ἐπὶ τῆς ἐν γένει διαγωγῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρός τῶν βλ. ἐπίσης αὐτ. IV. 8. 10-12, 53. 5, VIII. 19.5, XXXIII. 16. 4-6· πβ. Στραβ. X. 4. 9, 4. 16· T. J. Haarhoff, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 207.

6. Διὰ τὴν βαθμιαίαν κατὰπτωσιν τῆς χώρας τῶν βλ. Πολυβ. XX. 4. 1-7· διὰ τὴν ἑλλειψιν καλῆς πίστεως ἐναντὶ τῶν συμμαχιῶν τῶν βλ. αὐτ. XX. 5. 1 κ.ἐξ.· διὰ τὴν μακροχρόνιον ἀναστολὴν τοῦ ἔργου ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης βλ. αὐτ. XXII. 4. 1-3· βλ. ἐπίσης αὐτ. XX. 6. 1-6· T. J. Haarhoff, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 207.

7. Διὰ τὴν θέσιν του ἐναντὶ τῶν Αἰτωλῶν βλ. Liv. XXXIII. 11. 7-9, XXXV. 36. 7, XXXVI. 17.8, XXXVII. 49. 2-3, XXXVIII. 9. 1, XLI. 27. 4· ἐναντὶ τῶν Κρητῶν, βλ. αὐτ. XLIV. 45. 13· ἐναντὶ τῶν Βοιωτῶν, βλ. αὐτ. XXXVI. 6. 1-2, 11. 1-4.

8. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου βλ. Νικ. Κ. Πετροχείλου, *Roman Attitudes to the Greeks* (Ἀθῆναι, 1974), σελ. 96.

σης νὰ προστεθῇ ὅτι οἱ Ἑπειρώται¹, οἱ Θεσσαλοὶ², οἱ Ἀθηναῖοι³, οἱ κάτοικοι τοῦ Τάραντος⁴, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ βασιλεῖς τῆς Ἀνατολῆς⁵ ὡς φορεῖς τῶν πολιτευμάτων τῶν λαῶν τῶν καὶ ὡς ἄτομα πολλάκις ἐσχολιάσθησαν δυσμενῶς ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων ἐπὶ τῇ βάσει ὀριζομένων μειονεκτημάτων τῶν, τὰ ὅποια -πολλάκις προβαλλόμενα ἐν διογκώσει- ἐκρίνοντο ἀσυμβίβαστα πρὸς οἰανδήποτε ἔννοιαν ἰδεώδους πολιτεύματος.

Κατ' ἀκολουθίαν ὁ Κικέρων ὑπερήφανος δι' ἐν «nicely mingled and balanced blend», ὡς ἐξακριβώσθη⁶, ἐξ ὑπατικῆς, συγκλητικῆς καὶ λαϊκῆς ἐξουσίας, ὡς καὶ διὰ τοὺς Ῥωμαῖκους νόμους, οἱ ὅποιοι εἶχον διαμορφωθῇ κατὰ μέγα μέρος ἐξ αὐτόχθονος ὑλικοῦ ἄκρως ἀντιθέτου πρὸς τὴν

1. Βλ. Πολυβ. II. 7. 11-12, XXX. 12.

2. Διὰ τὰς διαφωνίας καὶ ταραχὰς τῶν βλ. Liv. XXXIV. 51. 4-6· ὁ Πολύβιος (IV. 76. 2) παρατηρεῖ ὅτι οἱ Θεσσαλοὶ «ἐδόκουν κατὰ νόμους πολιτεύειν».

3. Ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς καταδιώξεως τῶν ἡγετῶν τῶν βλ. Liv. XLV. 38. 6· Neros I. 8. 4, VII. 4. 4, XIX. 4. 3-4· πβ. Sen. Dial. IX (De tranqu. animi). 5. 2-3, XII (Ad Helv. de consol.). 13. 7, VIII (Ad Seren. de otio). 8. 1· Ben. VI. 37. 1. Διὰ τὴν στάσιν τῶν Ῥωμαίων ἐναντι αὐτῶν πβ. Στράβ. IX. 1. 20.

4. Ἐπὶ τῆς εὐμερείας τῶν ὡς αἰτίας διὰ τὴν ἐπὶ τὰ χεῖρω μεταβολὴν βλ. Στράβ. VII. 3. 4· Πολυβ. VIII. 24.

5. Διὰ τὴν ὑπεροψίαν τῶν βλ. Liv. XXXV. 48. 2· διὰ τὸν καχύποπτον χαρακτήρα τῶν βλ. αὐτ. XXXVII. 10.8, XXXIX. 51. 6· διὰ τοὺς συνοδοὺς τῶν Μακεδόνων βασιλέων, ἄνδρας εἰθισμένους εἰς δουλικὴν στάσιν ἐναντι τοῦ βασιλέως καὶ τυραννικὴν ἐναντι τῶν ἄλλων, βλ. οὐτόθι XLV. 32. 3-5· διὰ τὴν ἀκολασίαν, τὴν σπατάλην τῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν φιλαργυρίαν, βλ. Neros XXI. 2. 2-3· διὰ τὰς ἐμμεταβόλους καὶ ἀντιφατικὰς ἐπιθυμίας τῶν βλ. Sall. Jug. CXIII. 1· διὰ τοὺς δεισιδαίμονας φόβους τῶν, βλ. Tac. Hist. IV. 83· διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν προσποίησιν βλ. Πολυβ. XXX. 30. 7-8· Ἐνδεικτικῶς σημειούμεν τὰς κάτωθι προσωπικὰς περιπτώσεις ἐκτοξεύσεως κατηγοριῶν κατὰ τῶν βασιλέων τῆς Ἀνατολῆς· Ὁ κακὸς χαρακτήρ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' καταγγέλλεται ὑπὸ τοῦ Liv. XXVII. 31.5, XXXI. 18.3 καὶ Πολυβ. V.10. 9-11, 11.1-2, VIII.12.1 κ.ἐξ., X.26. 1-6, XV.23,24,XVI. 1. 1-7, XVIII. 7. 5-6· πβ. αὐτ. VII. 11-13,X.26.7-8· ὁμοίως τοῦ Περσέως ὑπὸ τοῦ Liv. XXIII. 7. 5-7, XLIV. 1. 10, τοῦ ὁποίου ἡ «stultitia» καὶ «segnitia» καταδικάζεται αὐτὸς (XLIV-7.1), ἡ δὲ «avaritia» αὐτοῦ, αὐτ. XLIV. 26. 2 καὶ Πλουτ. Π αὐλ ος XII. 2· διὰ τὴν πολυτέλειαν καὶ τὴν ἄτακτον ζωὴν τοῦ Ἀντιόχου τοῦ III βλ. Liv. XXXVI. 11. 1-4, 17. 6-8, Πολυβ. XX. 8. 2-5, Ἀππ. XI. 3. 16, 4. 19, 6. 28· διὰ τὴν ἀνευλάβειάν του βλ. Πολυβ. XXXI. 9. 1-4 (ὁ Ἑλλήν ἱστορικὸς ἐξυμνεῖ ὅπωςδὴποτε τὰ πρετερήματα τῆς νεαρᾶς τοῦ ἡλικίας· βλ. αὐτ. XI. 39. 15-16, XV. 37.1-2, XXVIII.18.17)· διὰ τὴν φαυλότητα τοῦ Νάβιδος βλ. αὐτ. XIII. 6 κ.ἐξ.· διὰ τὸν ποταπὸν χαρακτήρα τοῦ Προυσίου βλ. Πολυβ. XXX. 18. 1-7, XXXII. 15, XXXIII. 7. 1 κ. ἐξ., XXXVI. 15, Liv. Per. I, Ἀππ. XII. 1. 2, 4· πβ. Δίων XX. 69· Ὁ Πολύβιος (IX. 23) παρατηρεῖ «καὶ τὰ τῶν πόλεων ἔθνη ταῖς τῶν προσεστώτων διαφοραῖς συμμεταπίπτειν».

6. Βλ. H. H. Scullard, From the Gracchi to Nero (London, 1970³), σελ. 8· πβ. Kurt von Fritz, The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity (New York, 1954), σελ. 8.

έλληνικὴν νομικὴν πραγματικότητα¹, πρὸς διαμόρφωσιν τῶν ἐπὶ τοῦ πολιτεύματος ἀπόψεων τοῦ ἐστηρίχθη ἀσφαλῶς ἐπὶ τοῦ προϋπάρχοντος ὕλικου δυσμενοῦς κριτικῆς ἔναντι τῆς πολιτειακῆς καταστάσεως τῶν κρατῶν τῆς Ἀνατολῆς. Εἶναι ἐκ παραλλήλου γεγονὸς ὅτι διὰ τὰ οἰασθῆποτε φύσεως ἐλαττώματα τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἢ τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν ἡγετῶν ἐχρησιμοποιεῖτο μεγεθυντικὸς φακὸς ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, ἐνῶ Ἕλληνες εἰδήμονες περὶ τὰ πράγματα, ὡς ὁ Πολύβιος, ἠδύναντο νὰ ψέγουν τὰς ἀτελείας τῶν πολιτευμάτων καὶ μετ' αὐτῶν τοὺς συγκεκριμένους κατοίκους μιᾶς πόλεως, ἀλλ' οὐδέποτε τοὺς Ἕλληνας ἐν τῇ συνόλῳ τῶν ὡς κατεχομένων ὑπ' αὐτῶν τῶν μειονεκτημάτων. Ἀποδείξεις τοῦ πνεύματος ψυχραίου κριτικῆς, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐνεφοροῦντο, εἶναι τὸ ὅτι ἐπροθυμοποιοῦντο νὰ ὑπερτονίσουν πᾶν ὅ,τι εὕρισκον ἄξιον ἐπαίνου².

Ὡς συμπέρασμα δύναται νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι ἡ θέσις τοῦ Κικέρωνος ἔναντι τῶν πολιτευμάτων καὶ τῆς περιρρεούσης πολιτικῆς ἀτμοσφαίρας τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἀκολουθεῖ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Πολυβίου χαραχθεῖσαν γραμμὴν κριτικῆς, ἡ ὁποία ὁμως κατὰ περιπτώσεις ἐκφράζεται διὰ περισσοτέρας δξύτετος ὑπὸ τὸν κικερώνειον κάλαμον, λόγῳ ἐθνικιστικῶν ἀντιθέσεων ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ ὕλικου δυσμενείας ἔναντι τῆς Ἀνατολῆς ἀφ' ἑτέρου. Ἀποτέλεσμα συμφύρσεως τῶν στοιχείων τούτων ὑπῆρξεν ὄχι μόνον ὁ ὑπερτονισμὸς τῆς ἰδεώδους οὐσίας τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος, δικαιολογούμενος καὶ ἐνισχυόμενος ὑπὸ τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ *imperium Romanum*, ἀλλὰ καὶ ἡ διαβρωτικὴ κριτικὴ ἔναντι τῶν πολιτευμάτων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων-κρατῶν. Εἶναι πέραν πάσης ἀμφισβητήσεως ὅτι ὁ Κικέρων ὡς διακεκριμένος πολιτικός, ρήτωρ καὶ φιλόσοφος ἦτο ἢ πλέον κατάλληλος προσωπικότης πρὸς ἔκφρασιν καὶ θεωρητικὴν κατοχύρωσιν τῶν ρωμαϊκῶν ἀπόψεων περὶ τοῦ ἰδεώδους πολιτεύματος.

1. Βλ. Paul Monroe, *Source Book of the History of Education for the Greek and Roman Period* (London, 1901), σελ. 330.

2. Οἱ Ἀκαρνανες π. χ. χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ Πολυβίου (IV. 30. 4) ὡς «οἱ γνήσιοι τῶν ἀνδρῶν καὶ κοινῇ καὶ κατ' ἰδίαν οὐδέποτε περὶ πλείονος οὐθὲν ποιεῖσθαι τοῦ καθήκοντος». Τιμητικῶς διὰ τοὺς Ῥοδίους ἐκφράζονται οἱ συγγραφεῖς Στράβων (XIV. 2. 5), Πολύβιος (XXXI. 31. 1-3) καὶ Διόδωρος (XXXI. 36. 1). Ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν Ἰέρων ἐξ ἄλλου ἰδιαίτερώς ἐπαινεῖται ὑπὸ τοῦ Πολυβίου (VII. 8).

Summary

Cicero's attitude towards Greek constitutions and the political atmosphere of the Greek city-states follows Greek and specifically Polybian criticism. This very criticism appears stricter in Cicero than in the Greek writings of critics of previous times, because of the Roman nationalistic antithesis towards Greece, on the one hand, and a stock of unfavourable material already existing in Rome against the East and its constitutions, on the other. A direct result of the mixture of the above elements was perhaps not only Cicero's particular emphasis on the ideal substance of the Roman constitution -which was in fact justified and reinforced by the achievements of the Roman imperium- but also his attempt at a corrosive criticism at the expense of the Greek city-states. It is beyond any doubt that Cicero, as a distinguished politician, orator and philosopher, was the most suitable person to express and substantiate Roman ideas on what the Romans visualised as an ideal constitution.